

HABITATS, NÉCROPOLES ET PAYSAGES DANS LA MOYENNE ET LA BASSE VALLÉE DU RHÔNE (VIIe-XVe S.). CONTRIBUTION DES TRAVAUX DU TGV-MÉDITERRANÉE À L'ÉTUDE DES SOCIÉTÉS RURALES MÉDIÉVALES, Odile Maufras red., [w:] Documents d'archéologie française, nr 98, Paris 2006, 480 ss., 205 rycin w tekście.

W znanej serii, bardzo zasłużonej dla udostępniania materiałów źródłowych francuskiej archeologii, ukazał się 98 tom poświęcony odkryciom dokonany podczas badań ratowniczych na trasie odcinka linii 5 szybkiej kolei — TGV-Méditerranée, łączącego Valence i Aix-en-Provence z Nîmes. Przebadano pas o długości 260 km i szerokości 40 m. Doszły do tego dodatkowe prace na odgałęzieniach i miejscach planowanej infrastruktury. Potrzebne były jeszcze badania na obszarze odpowiadającym około 50 km trasy. Prace terenowe trwały od października 1994 do października 1996 r. Ich rozmiary oraz złożoność problematyki nie miały sobie równych w dotychczasowych przedsięwzięciach tego typu. Dlatego też wymagały odpowiednich przygotowań pod względem organizacyjnym, logistycznym, czy też metodyki prac wykopaliskowych i konserwatorskich¹. Wykopalka przeprowadzono w dolinie środkowego biegu Rodanu.

Zaplanowanie badań wymagało zawarcia porozumienia pomiędzy Ministerstwem Kultury Francji, Francuskimi Liniami Kolejowymi (Société nationale des chemins de fer — SNCF), Narodowym Ośrodkiem Badań Naukowych (Centre national de la recherche scientifique — CNRS) oraz Narodową Radą Wykopalk Archeologicznych (Association pour les fouilles archéologiques nationales — AFAN), aż do zastąpienia przez Narodowy Instytut Archeologii Ratowniczej (Institut national de recherches archéologiques preventives — INRAP)². Odpowiedzialność za przeprowadzenie wykopalisk spoczywała na AFAN. Ustalenie programu naukowego, nadzór i kontrola przedsięwzięcia należały do regionów

¹ Również na terenie Polski mamy do czynienia z wielkimi przedsięwzięciami tego typu, związanymi z budową autostrad. W literaturze toczy się na ten temat dyskusja, por. Z. B u k o w s k i, *Ośrodek Ratowniczych Badań Archeologicznych. Cele i kierunki działania*, „Wiadomości Konserwatorskie”, R. 1998, nr 3-4, s. 17-18; tenże, *Bau von Autobahnen in Polen und der Bodendenkmalschutz. Arbeitsorganisation — Methodik — Finanzierung*, „Archäologisches Nachrichtenblatt”, t. 4:1999, s. 249-255; *Metodyka ratowniczych badań archeologicznych*, Z. Kobylński red., Warszawa 1999; B. G e d i g a, *Archeologia wobec ratownictwa na wielkich budowach*, [w:] *150 Lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, J. Rydzewski red., Kraków 1999, s. 91-100; tenże, *Doświadczenia metodologiczne i organizacyjne w badaniach ratowniczych na autostradzie A4*, Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, t. 6, *Badania na autostradzie A4*, cz. IV, B. Gediga red., Wrocław 2007, s. 7-16.

W Polsce ukazują się między innymi dwie serie poświęcone publikacji wyników badań archeologicznych związanych z pracami na terenach przyszłych autostrad: Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN oraz *Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na terenie autostrady A4 w Małopolsce*; ta ostatnia wydawana jest przez Krakowski Zespół do Badań Autostrad.

² INRAP w roku 2002 zastąpił we Francji AFAN i obecnie prowadzi zdecydowaną większość francuskich badań ratowniczych. W roku 2006 jego budżet osiągnął 128 milionów euro.

Rodan-Alpy, Prowansja-Alpy, Lazurowe Wybrzeże i władz regionu Languedoc-Roussillon. Trzy następujące po sobie fazy badań zrealizowano w okresie ponad dwóch lat. Były to: prace dokumentacyjne, prospekcja i wykopaliska o różnym nasileniu, w zależności od charakteru stanowisk. W następnym etapie wykonano analizy specjalistyczne i przygotowano artykuły zamieszczone w publikacji. Każdy z artykułów nosi datę ukończenia, niektóre gotowe były już w roku 1998.

Autorami poszczególnych rozdziałów byli wybitni specjaliści z różnych instytucji naukowych Francji, przede wszystkim z Centre national de la recherche scientifique, a także wspomnianych AFAN i INRAP.

Pierwsza część omawianej monografii dotyczy jedynie wyników wykopalisk i materiałów z okresu średniowiecza na wytypowanych 14 stanowiskach. Zabytki z pozostałych epok są publikowane w innych tomach. W tym samym 98 tomie serii DAF jako część drugą zawarto interdyscyplinarne opracowania syntetyczne związane zarówno z wynikami wykopalisk, dotyczącymi średniowiecza — na przykład gospodarki lub wytwórczości (ceramika i metalurgia), jak też zagadnień ogólnych — środowiska naturalnego, przemian krajobrazowych i klimatycznych. Każdy z rozdziałów poświęconych stanowiskom archeologicznym ma podobny układ, jednolite pod względem edytorskim mapki sytuacyjne oraz inne ilustracje.

W dolinie Rodanu zidentyfikowano 14 stanowisk średniowiecznych. Różniły się one między sobą głównie w związku ze zróżnicowaniem środowiska naturalnego — typem krajobrazu oraz jego historią. Wspólne dla nich było położenie na brzegach Rodanu, w ciepłym klimacie, w obrębie akwitańskiego obszaru językowego. Jednak przede wszystkim odkryte obiekty miały charakter wiejski. Wynikało to nie tylko z przewagi rolnictwa nad innymi zajęciami mieszkańców tego terenu, ale prawdopodobnie głównie z przebiegu linii kolejowej i prowadzenia badań poza dzisiejszymi centrami osadniczymi. Wyniki prac prezentowane w omawianej publikacji mają wielkie znaczenie właśnie ze względu na rozpoznanie obiektów, które zazwyczaj, poza specjalnie zaprojektowanymi programami, mają niewielkie szanse na systematyczne badania, a mianowicie obiektów mieszczących się w problematyce studiów nad wsiami opuszczonymi³.

Wspomniane osady użytkowano pomiędzy VI a VIII w., a także od XI do XV stulecia. Niezwykle skąpe są źródła z IX w. — odkryto tylko jedno stanowisko z tego okresu. Mimo pewnych ograniczeń zakresu badanych powierzchni, związanych z trasą linii kolejowej, stanowiska — jak piszą autorzy — dostarczyły danych uzupełniających obraz średniowiecznego krajobrazu wiejskiego, z istotnymi obiektami architektury, miejscami chowania zmarłych, przedmiotami i wytworami związanymi z życiem codziennym oraz uprawą roli, a także informacji dotyczących przemian środowiska.

W rozdziale 1 (autorzy: Natalie Valour, Kadar Mokaddem) przedstawiono zmiany zachodzące od XII po XV w. w osadzie wiejskiej, w miejscowości Beaume na północnym krańcu badanego pasa terenu, leżącej przy drodze z Valence do Romans. Zajmowała ona porębę w puszczy Bayanne, która została wykarczowana głównie podczas ekspansji wspólnot zakonnych

³ Należy wspomnieć o zrealizowanym polsko-francuskim programie badań nad wsiami opuszczonymi. Był on oparty na założeniach metodologicznych środowiska wybitnych historyków francuskich zwanego szkołą „Annales”, głównie z École Pratique des Hautes Études, oraz polskich historyków (z Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk) i archeologów (głównie z Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN — dziś Instytut Archeologii i Etnologii PAN), z zastosowaniem metodyki badań terenowych wypracowanej i sprawdzonej w Polsce. Prace wykopaliskowe, w których wykorzystano nowoczesne na owe czasy metody badawcze, przeprowadzono w latach sześćdziesiątych XX w. w czterech miejscowościach: Dracy (Côte-d’Or), Condorcet (Drôme), Montaigut (Tarn) i Saint-Jean-le-Froi (Aveyron). We wspólnych badaniach uczestniczyło wielu polskich archeologów, zajmujących później eksponowane stanowiska w polskiej nauce. Istnieje bogata literatura dotycząca tej problematyki, samych badań i osiągniętych rezultatów, por. T. P o k l e w s k i - K o z i e ł, *Polish traces in French Medieval archaeology*, „Archaeologia Polona”, t. 40:2002, s. 83–94, gdzie dalsza literatura.

między X a XIII w. Natrafiono na ślady zabudowań, które przypuszczalnie należały do zakonu szpitalników. Zniszczył je pożar, po czym zostały odbudowane w wieku XIV. Odkryto ślady poszczególnych faz wznoszenia budynków, a także cmentarzysko usytuowane na dziedzińcu gospodarstwa.

Przebadano wspomniany cmentarz (rozdział 2 — Frédérique Blaizot, Sophie Martin-Dupont) z XII i XIII w., odsłaniając dobrze zachowane 24 pochówki ziemne. Szczególnie interesujące są wyniki analizy antropologicznej szczątków zmarłych, które ujawniły patologie (załącznik 1) spowodowane podeszłym wiekiem lub przeżyтыми wypadkami. Być może w Beaume funkcjonował ośrodek dla ludzi starych i chorych.

W rozdziale 3 (Jean-Marc Lurol) przedstawiono odkrycia z miejscowości Vignarets (gmina Upie, departament Drôme), w której odsłonięto ślady osady z pojedynczym gospodarstwem z X–XI w.

W Bourbousson, niedaleko Crest (rozdział 4 — Véronique Bastard) znaleziono kuźnię, czynną w X i XI w. Całe założenie składało się z budynku mieszkalnego i przybudówki, z kuźnią z resztkami paleniska oraz kowadłem.

W dolinie Drôme osadnictwo rozwinęło się w Saint-Martin (rozdział 5 — Michèle Bois). Skupiało się ono wokół kościoła świętego Marcina, na miejscu dawnej willi galo-rzymskiej (z IV w. po Chr.) oraz na miejscu cmentarzyska z VI do XI w. Odkryto fundamenty chat, pieców, kuźni, magazynów na żywność dla ludzi i paszę dla bydła. Całość otaczał rów. Udało się prześledzić ciągłość zamieszkiwania tego miejsca aż do ostatecznego opuszczenia w XII w., spowodowanego przegraną rywalizacją z pobliskim *castrum* — dzisiejszą wsią Chabrillan.

Dawna osada o charakterze wiejskim — l'Hortal (rozdział 6 — Pascale Réthoré) została powtórnie zasiedlona w VI–VII w. Gospodarstwo, o niewielkich rozmiarach, składało się z trzech chat i budynków gospodarczych. Najprawdopodobniej było z nim związane małe cmentarzysko z pochówkami ziemnymi. Opuszczenie tego miejsca nastąpiło w IX w. W X i XI w. gromadzono tu żywność i paszę oraz zajmowano się pracami ogrodniczymi.

Na plateau Treilayes, w pobliżu średniowiecznego *castrum*, przeanalizowano dwa następujące po sobie gospodarstwa rolne (rozdział 7 — Isabelle Rémy). Z pierwszego z nich (stulecia XI i XII), pochodzi kilka jam i rów obronny. Następnie na zboczu utworzono terasy, przypuszczalnie pod uprawę winnej latorośli.

W miejscowości Constantin (rozdział 8 — Isabelle Rémy), na brzegu rzeki Vermenon, odkryto pozostałości dwóch pojedynczych zabudowań mieszkalnych. Pierwsze, datowane od VI do VII w., stało obok niewielkiego pomieszczenia do przechowywania żywności lub paszy. Drugie, z XII w., to dokładnie rozpoznany wykopaliskowo dom zbudowany z drewna i ziemi. Pożar spowodował skonsolidowanie warstwy, pozwalając na dokładne studia dotyczące konstrukcji chaty i przedmiotów codziennego użytku pozostawionych na miejscu. Na uwagę zasługuje terenowa dokumentacja rysunkowa i opisowa oraz wykonany na ich podstawie rysunek rekonstrukcji.

Dalej na południe, w Les Ribauds w departamencie Vaucluse (rozdział 9 — Xavier Margarit, Jean-Pierre Pelletier), w Le Porge (rozdział 10 — André Raux) i w Codoyères (rozdział 11 — Catherine Mercier, Catherine Monet) w departamencie Gard, natrafiono na niewyraźne ślady kilku osiedli wśród pól lub na skraju terenu zamieszkanego.

W Saint-Gilles le Vieux w departamencie Gard (rozdział 12 — Idole Maufras, Catherine Mercier) odkryto willę z czasów karolińskich, w tym kilka części dużego pomieszczenia na żywność i paszę. Było ono usytuowane pomiędzy przylegającymi do kościoła zabudowaniami a polami. Teren użytkowano też jako śmietnisko i dostarczał on zabytków w postaci fragmentów naczyń stołowych, narzędzi. Na podkreślenie zasługuje uzyskanie danych dotyczących hodowli żywego inwentarza oraz zwyczajów żywieniowych mieszkańców (X–XII w.).

Na południowym krańcu linii kolejowej, w Pont des Ânes (rozdział 13 — Alexandrine Garnotel) w gminie Baillargues (departament Hérault) odkryto osiedle z XII w., w którym zbudowano jedynie śmietnisko — pozostałość po małym osiedlu wiejskim, egzystującym tu w VI w.

Część druga monografii poświęcona została studiom i analizom. W ramach prac związanych z TGV zbadano około 60 sekwencji osadniczych w dolinie środkowego biegu Rodanu. Można je datować na okres od późnego antyku po dzień dzisiejszy. Po dokonaniu oceny warunków formowania się osadów w głównych geosystemach występujących pomiędzy Valence i Orange, prezentowane są studia nad krajobrazem i klimatem oraz przypuszczalne relacje pomiędzy człowiekiem a jego środowiskiem (rozdział 14 — Jean-François Berger, Jacques-Léopold Brochier).

Autor recenzji uważa, że ten rozdział wykazuje najcenniejsze z całej publikacji walory naukowe. Wykonano bowiem bardzo dokładne studia nad różnymi czynnikami geologicznymi (geomorfologia, sedymentologia, pedologia i analiza mikrorzeźby), klimatycznymi i innymi, wyciągając wnioski dotyczące ich zmienności w czasie. Szczególnie istotne są ustalenia dotyczące synchronicznych regionalnych sekwencji przemian gleby. Zostały przy tym zastosowane najnowsze osiągnięcia warsztatu naukowego wielu dziedzin. Działalność ludzka jest tu jedynie jednym z elementów na tle wielu innych zjawisk. Na szczególną uwagę zasługują wykresy i tabele zbiorcze obrazujące zmienne dla poszczególnych czynników, jak geomorfologiczne, hydrograficzne, klimatyczne, osadnicze (kulturowe) itp. W rozdziale tym analiza przedstawianych profili archeologiczno-geologicznych prowadzi do konkluzji dotyczących formowania się warstw, procesów podepozycyjnych itp. Przystudiowanie załączonych wykresów pozwala ocenić nie tylko charakterystykę poszczególnych warstw, ale także uwarunkowania dotyczące osadnictwa⁴. Należy zgodzić się ze stwierdzeniem, że geologiczno-archeologiczne dane ukazują często nieco odmienny obraz krajobrazu średniowiecznego niż przedstawiany w powszechnie akceptowanych źródłach pisanych. Istotne są zawarte w omawianym rozdziale spostrzeżenia dotyczące okresów hydrologicznej i krajobrazowej stabilności (od IV w. po połowę V w. i od VII oraz VIII stulecia po wiek XII) lub braku stabilności (od końca V po wiek VII oraz w wiekach XIII i XIV). Pożyteczny okazuje się także, zamieszczony jako aneks, słowniczek terminologiczny.

W rozdziale 15 (Laurant Fabre) przedstawiono wyniki analiz próbek drewna uzyskanych ze stanowisk w Drôme, które pozwalają na rekonstrukcję przemian zalesienia. Wiadomo, że obszary leśne istniały jeszcze w okresie pomiędzy IX a XIV w., chociaż karczowano lasy, szczególnie intensywnie w dolinie Izery. Gdzie indziej, jak się wydaje, stosowano na przemian uprawę (w dwu-, trzyletnim cyklu zmiany upraw) i ugorowanie, umożliwiające naturalną rekonstrukcję lasów.

Nasiona (rozdział 16 — Laurant Bouby) uzyskane na sześciu stanowiskach świadczą o przewadze pszenicy przeznaczonej na chleb i kaszę wśród roślin uprawnych, w tym również odmiany ozimej. Poza tym uprawiano i spożywano żyto, jęczmień, owies, proso, w porożach, które zmieniają się w zależności od warunków naturalnych.

Chów (rozdział 17 — Vianney Forest, Claude Olive) obejmował tradycyjne gatunki zwierząt, z wyjątkiem królika, który występował jedynie na obszarze śródziemnomorskim, oraz kaczki, której nie hodowano w gospodarstwach średniowiecznych południowo-zachodniej Francji. Konsumpcja była ograniczona do zwierząt udomowionych, poza kilkoma dzikimi gatunkami, których spożywanie stwierdzono w materiałach z Saint-Gilles. Owca i/lub koza dostarczały, poza mięsem, skórą i wełną, surowca rogowego do wyrobu okładzin (potwierdzone to zostało na dwóch stanowiskach produkcyjnych).

⁴ Por. F. Ortolani, S. Pagliuca, *Cyclical climatic environmental changes in the Mediterranean area (2500 BP-present day)*, „Pages”, t. 11:2003, z. 1, s. 15; E. Stupnicka, T. Baranowski, W. Bender, *Wpływ czynników klimatycznych na procesy osadnicze w dolinach rzek środkowej Polski w okresie rzymskim i we wczesnym średniowieczu*, „Archeologia Polski”, t. 51:2006, z. 1–2, s. 93–120; T. Baranowski, G. Calderoni, *Radiocarbon dating of environmental and cultural changes at the medieval stronghold of Zawodzie (Kalisz, central Poland)*, „Archeologia Polski”, t. 53:2008, z. 2, s. 317–335.

Gospodarstwa wiejskie w Drôme (rozdział 18 — Élise Faure-Boucharlat, Jacques-Léopold Brochier) odkryto na stoku Bas Dauphiné. Budynki (VI–XIV w.), wznoszone z drewna i ziemi, różniły się formą i rozmiarami, a ustawiano je zawsze tak, aby były chronione od złej pogody. Formy takich budynków przetrwały znacznie dłużej w tradycji lokalnej.

Na trzech stanowiskach w Drôme odsłonięto małe kuźnie (rozdział 19 — Marie-Christine Bailly-Maitre, współpraca Alain Ploquin).

Pięć niewielkich cmentarzysk (rozdział 20 — Frédérique Blaizot z aneksem nr 3 — Véronique Savino, a także z aneksem nr 4 — katalogiem analitycznym pochówków — Véronique Savino, przy współpracy Frédérique Blaizot) przebadano w powiązaniu z trzema innymi, rozkopanymi podczas konstrukcji autostrady A46-Sud. Funkcjonowały one w VII–VIII w. oraz od IX do XI w., trudno je jednak powiązać z konkretnymi osadami. Odkryte zostały pojedyncze groby w jamach, czasami z trumną w postaci wąskiego pojemnika lub wyciosanej z pojedynczej kłody drzewnej. Pięć cmentarzysk ma charakter rzędowy.

Nieco miejsca w monografii zajęła interpretacja fenomenu występowania odosobnionych pochówków, które zapewne nie wiążą się z grupą ludzi odrzuconych ze społeczności (aneks 3). Autorzy artykułu skłaniają się do zdania, że stanowiły one dziedzictwo antyku, w którym dopuszczano wiele miejsc pochówków (do około roku 1000).

Przeanalizowano zabytki ceramiczne (rozdział 21 — Alban Horry) znalezione na 7 stanowiskach w dolinie środkowego biegu Rodanu. Wyniki przeprowadzonych analiz wskazują, że naczynia wyrabiano w lokalnych wytwórniach aż do XIII w. W północnym Drôme pojawiają się naczynia o tradycji Dauphiné, zaś w południowej części — ceramika, w której można rozpoznać kombinację form z Rodan-Alpy i śródziemnomorskich. W artykule zamieszczono wiele rysunków form ceramiki występujących w materiale archeologicznym.

W rozdziale 22 przedstawiono około stu zabytków wydzielonych (Magali Rolland), ilustrujących życie codzienne w ośrodku wiejskim. Były wśród nich przedmioty codziennego użytku, przede wszystkim narzędzia, oraz ozdoby i kilka wyrobów związanych z kultem religijnym. Każdy zabytek wydzielony został odrębnie skatalogowany.

Na końcu publikacji umieszczono wykaz źródeł historycznych oraz bibliografię, zestawioną, co należy pozytywnie podkreślić, łącznie dla wszystkich artykułów. Bardzo przydatne okazują się starannie przygotowane streszczenia w języku francuskim i angielskim.

Omawiana monografia, dotycząca wyników wykopalisk archeologicznych, przeprowadzonych wzdłuż planowanej trasy TGV w środkowym biegu Rodanu, stanowi bardzo dobry wzór dla publikowania wyników dużych badań ratowniczych. Przedstawiono uzupełniony obraz średniowiecznego osadnictwa i społeczności wiejskich wczesnośredniowiecznej Francji na terenach przeciętych przez linię kolejową. Należy podkreślić uzyskanie znacznej liczby danych na temat osadnictwa wiejskiego (wraz z jego strukturą, organizacją i socjotopografią), zagadnień funkcjonowania gospodarki wiejskiej — rolnictwa, oraz przemian środowiska naturalnego, nie tylko przeanalizowanych, ale i zaprezentowanych w sposób nowatorski i nowoczesny. Interpretacja wyników badań dostarczyła danych do zagadnienia istnienia przerwy osadniczej pomiędzy późnym antykiem a średniowieczem.

Tadeusz Baranowski

